

Dareios I kuninglikust titulatuurist Behistuni raidkirja näitel ning võimalikud Mesopotaamia mõjutused selles

Andreas Johandi, Vladimir Sazonov

Sissejuhatavad märkused

Teispiidide-Ahhemeniidide¹ dünastia (558–330 e. Kr.) traditsioonid Pärsia kuninglikus ideoloogias,² riiklikus propagandas³ ning riiklikus religioonis jätkavad paljuski vanemaid Assüüria-Babüloonia, Urartu, Eelami ning muistsete iraanlaste (sh. meedlaste, pärslaste jt. iraani etniliste gruppide) traditsioone.

Siinkirjutajad üritavad kuningas Dareios I (522–486 e. Kr.) kuninglikku titulatuuri analüüsides näidata, kuidas see oli mõjutatud Mesopotaamia riiklikest ideoloogiast ning kuidas Assüüria-Babüloonia propagandistlikud ja ideoloogilised traditsioonid elasid Pärsia kuninglikus ideoloogias kohandatud kujul edasi isegi mitusada aastat pärast Assüüria ja Babüloonia suurriikide kadumist Lähis-Ida poliitiliselt kaardilt.

Mitmed neist ideoloogilistest võtetest leiutati Assüürias ja Babüloonias ja pärslas-

sed adapteerisid need meelsasti 6. eelkristliku sajandi lõpuks. Need olid „elus“ ja populaarsed veel siis, kui Aleksander Suur saabus oma vägedega 330. a. e. Kr. Teispiidide-Ahhemeniidide impeeriumi tuumikaladele ning vallutas Babüloni, seejärel Susa ja Persepolise, saades seega järjekordseks „universumi kuningaks“ või „oikumeeni isandaks“ (*despotes oikuménes* või *basileüs oikuménes*)⁴, nagu selleks olid olnud ka nt. 6. saj. e. Kr. elanud Pärsia impeeriumi rajaja Kyros II või 9. saj. e. Kr. valitsenud Assüüria suurvürkuningas Salmanassar III.

Väga oluline on mainida, et varajastel Teispiidide-Ahhemeniidide-aegsetel muistsetel pärslastel oli otseseid kontakte mitte ainult eelamlastega, kelle territooriumile pärslased asusid elama hiljemalt I eelkristliku aastatuhande alguseks, vaid ka teiste Iraani ning Mesopotaamia piirkonnas elavate rahvastega, nagu nt. iraani päritolu meedlased⁵,

¹ 559/558–330. a. e. Kr. Lähis-Idas domineerinud Pärsia impeeriumi valitsenud dünastiat on erialakirjanduses viimasel ajal korrektsem nimetada mitte Ahhemeniidide, vaid Teispiidide-Ahhemeniidide dünastiaks. Teispiidide-Ahhemeniidide dünastia kohta vt. lähemalt nt. R. Rollinger. Das teispidisch-achaimenidische Großreich. Ein 'Imperium' avant la lettre? – Imperien in der Weltgeschichte: Epochenübergreifende und globalhistorische Vergleiche, eds. M. Gehler, R. Rollinger, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2014, lk. 149–192.

² B. Jacobs. Herrschaftsideologie und Herrschaftsdarstellungen bei den Achämeniden. – Concepts of Kingship in Antiquity, Proceedings of the European Foundation Exploratory Workshops, Held in Padova, November 28th – December 1st 2007, eds. G. B. Lanfranchi, R. Rollinger, S.A.R.G.O.N. Editrice e Libreria, Padova, 2010, lk. 107–113.

³ G. Barjamovic. Propaganda and practice in Assyrian and Persian imperial culture. – Universal Empire. A Comparative Approach to Imperial Culture and Representation in Eurasian History, ed. by P. Fibiger Bang, D. Kolodziejczyk, Cambridge University Press, Cambridge, 2012, lk. 43–59.

⁴ Vt. nt. S. Stadnikov (Stadnikov). Gottkönig und Fremdländer. Universalistische Ausdrücke der Könige des Alten Reiches in Ägypten nach offiziellen Texten. – MARG 9 (1994), lk. 300.

⁵ Nn. Meedia suurriigi probleemi kohta vt. nt. R. Rollinger. Das Phantom des Medischen 'Großreiches' und die Behistun-Inschrift. – Ancient Iran and its Neighbours, ed. by E. Dąbrowa, Jagiellonian University Press, Krakow, 2005, lk. 11–29.

Dareios I Behistuni raidkiri, 6. saj. lõpp e. Kr. (Iraan).

urartulased⁶ või siis kaldealased, aramealased, assüürlased ja babüloomlased.⁷ Pärsilased võt-
sid kasutusele mitmed Assüüria, Babüloonia⁸,

Urartu, Eelami ning varajaste iraanlaste tradit-
sioonid ja ideed, mis sageli peegelduvad Teis-
piidide-Ahhemeniidide ametlikes raidkirja-

⁶ Vt. nt. U. Seidl. Achaimenidische Entlehnungen aus der urartäischen Kultur. – Achaemenid History VIII. Continuity and Change, Proceedings of the Last Achaemenid History Workshop, ed. by H. Sancisi-Weerdenburg, A. Kuhrt and M. Cool Root, Leiden, 1994, lk. 107–129.

⁷ Märkimisväärne on asjaolu, et iraanlaste isikunimed esinevad Uus-Assüüria tekstides juba alates kuningas Aššurnasirpal II (883–859 e. Kr.) valitsusaja algusest, ehk siis alates u. 881 e. Kr. (vt. lähemalt R. Schmitt. Iranischen Personennamenbuch, ed. by R. Schmitt, H. Eichner, B.R. Fagner, V. Sadovski. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, 792. Band, Iranische Onomastik, ed by B. G. Gragner, V. Sadovski, Nr 6. Wien, 2009, lk. 7). Aššurnasirpal II poeg kuningas Salmanassar III (859–824 e. Kr.) mainis u. 843 e. Kr. oma raidkirjades vähemalt kaks korda pärsilasi – vt. nt. raidkiri *RIMA 3, A.0.102.6 URU. pār-su-a – linn Parsua*; raidkiri *RIMA 3, A.102.10 KUR.pār-su-a – Parsua maa* (*RIMA 3, A.0.102.6, iv 3, lk. 40; RIMA 3, A.102.10, iii 35, lk. 54*). Üks võimalik tõestus pärsia-assüüria kontaktidest on meil sama Salmanassar III kuninglikust raidkirjast, mis on tuntud ka kui „Must Obelisk“. Oma valitsemise 24. aastal ehk siis u. 835. a. e. Kr. kirjutab Salmanassar III nii: *ma-da-tū šá 27 MAN-MEŠ-ni / šá KUR pār-su-a at-ta-ḫa – Ma sain tribuuti 27-lt Parsua maa kuningalt* (*RIMA 3 A.0.102.14, read 19–20, lk. 68*). Muidugi, olukord on siin problemaatiline, sest ei saa kindlalt väita, et need „Parsua kuningad“ on kindlasti tulevaste pärsilaste eelkäijad. Kuna Parsua maa, mis oli mainitud Salmanassar III „Mustas Obeliskis“, võis oletatavasti asuda tänapäeva Kermanšahi lähistel Lode-Iraanis ning parsualased võivad küll olla need samad pärsilased, kes hiljem liikusid lõunasse. Iraani põhjaaladel asuvat Parsuat on mainitud Uus-Assüüria raidkirjades ka hiljem, näiteks Uus-Assüüria kuninga Sargon II (721–705) poolt (vt. lähemalt R.N. Frye. *The History of Ancient Iran*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1984, lk. 66). Assüüria kuninga Sanheribi (704–681 e. Kr.) ajal esineb assüüria allikates sarnane toponüüm Edela-Iraanis, mis on tänapäeval tuntud kui Färs (D. D. Luckenbill. *The Annals of Sennacherib*. Oriental Institute Publications 2. Chicago, 1924, lk. 43, read 43–44; lk. 88, rida 44, lk. 91, rida 9). Samuti esineb kuninglik tiitel Parsumaši kuningas Uus-Assüüria tekstides nt. Assüüria kuninga Aššurbanipali annaalides (prisma H), kus *Kyros, Parsumaši kuningas* on mainitud kui tribuudi maksja kuningas Aššurbanipalile 640. aastatel (R. Borger. *Beiträge zum Inschriftenwerk Assurbanipals: die Prismenklassen A, B, C = K, D, E, F, G, H, J und T sowie andere Inschriften*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1996, lk. 191–192).

⁸ G. Gnoli. „Babylonian Influences on Iran“, *Encyclopædia Iranica*, 1988 (<http://www.iranicaonline.org/articles/babylonia-ii> – 10.10.2015).

des,⁹ muudes ametlikes tekstides, aga ka nende valitsemisüsteemis, poliitikas, religioonis, isegi keeles, rääkimata juba riiklikust ideoloogiast.¹⁰

Teispiidide-Ahhemeniidide impeeriumi rajaja oli Anšani linnast pärit Kyros II¹¹ (559/558–530 e. Kr.), keda on traditsiooniliselt peetud tolerantseks valitsejaks – just Kyros II olevat viinud allutatud rahvaste suhtes sisse leebema poliitika, mis olevat kardinaalselt erinenud varasemate Assüüria ja Babüloonia kuningate vägivaldsest terroripoliitikast.¹² Kuivõrd mõned uuemad uurimused näitavad,¹³ et poliitilise diskursuse muudatus ei olnud siiski nii järsk, nagu varem on pakutud, siis tundub, et Teispiidide-Ahhemeniidide valitsejad, nagu nt. Kyros II või Dareios I jt., pigem mugandasid varasemaid Assüü-

ria-Babüloonia ideid oma äranägemise järgi. Oma propagandistlikus akadikeelses silindris¹⁴ maalis Babüloonia vallutaja¹⁵ Kyros II Babüloonia viimasest kuningas Nabonidist (556–539 e. Kr.) äärmiselt negatiivse pildi, esitledes teda kui ülbet ja ebapädevat kuningat, kes on tekitanud Babülooniale ning selle rahvale hulga tõsiseid probleeme ja hädasid.¹⁶

Mitmete Assüüria impeeriumi ambitsioonikamate valitsejate, nt. Salmanassar III, Sargon II või Aššurbanipali sarnaselt soovis ka Kyros II luua globaalse impeeriumi, mis hõlmaks tervet universumit. Sellel eesmärgil rõhutaski Kyros II oma ametlikes dokumentides,¹⁷ et ta on „universumi kuningas, nelja ilmakaare kuningas, Sumeri ja Akkadi kuningas, Babüloni kuningas“, kopeerides seega

⁹ B. Jacobs. Sprachen, die der König spricht. Zum ideologischen Hintergrund der Mehrsprachigkeit der Achämenideninschriften. – *Altertum und Gegenwart*. 125 Jahre Alte Geschichte in Innsbruck. Vorträge der Ringvorlesung Innsbruck 2010; hrsg. von R. Rollinger, G. Schwinghammer, B. Truschneegg, K. Schnegg, Innsbruck, 2012, lk. 96.

¹⁰ S. Dalley. Occasions and Opportunities 2. Persian, Greek and Parthian Overlords. – *The Legacy of Mesopotamia*, ed. by S. Dalley, A. T. Reyes, D. Pingree, A. Salvesen & H. McCall. Clarendon Press Oxford, Oxford University Press, Oxford, 1998, lk. 28.

¹¹ Kyros II kohta vt. nt. B. Jacobs. Kyros, der große König, der Achämenide. Zum verwandtschaftlichen Verhältnis und zur politischen und kulturellen Kontinuität zwischen Kyros dem Großen und Dareios I. – *Herodot und das Persische Weltreich/Herodotus and the Persian Empire*. Akten des 3. Internationalen Kolloquiums zum Thema „Vorderasien im Spannungsfeld klassischer und altorientalischer Überlieferungen“, Innsbruck, 24.–28. November 2008, ed. by R. Rollinger, B. Truschneegg, R. Bichler. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2011, lk. 635–663.

¹² Vt. nt. V. Sazonov. Küüditamis- ja terroripoliitika Kesk-Assüüria ja Uus-Assüüria impeeriumites 13–7. saj. e. Kr. – *KVÜÖA Toimetised* 16 (2012), lk. 180–202.

¹³ Vt. nt. R. J. (Bert) van der Spek. Cyrus the Great, Exiles and Foreign Gods, A Comparison of Assyrian and Persian Policies on Subject Nations. Extraction and Control. – *Studies in Honor of Matthew W. Stolper*, ed. by W. Henkelman, Ch. Jones, M. Kozuh, Chr. Woods, Oriental Institute Publications, Chicago, 2014, lk. 233–264.

¹⁴ Kyrose II silinder koostati 539. a. e. Kr. pärast Babüloonia vallutamist akadi keeles. Silinder on akadi kiilkirjas, akadi keele babüloonia dialektis ning oli mõeldud Babüloonia auditooriumi tarbeks. Teksti avastas arheoloog Rassam 1879. a. Babüloni linna väljakaevamistel. Hetkel asub Kyros II silindri originaal Briti Muuseumis.

¹⁵ Kyros II väed vallutasid Babüloonia 539. a.

¹⁶ Vt. H. Schaudig. Die Inschriften Nabonids von Babylon und Kyros' des Großen. – *AOAT* 256, Ugarit-Verlag, Münster, 2001, Kyros-Zylinder, lk. 551–556. Kyros II kasutas Babüloonia vallutamise õigustamiseks Babüloonia peajumalat Mardukit. Kyrose silindri kohaselt sattusid jumalad Nabonidi „kõlvatu“ käitumise (eelkõige just tema kuritegelike tegude tõttu kultuste ja templite suhtes, vt. Kyrose silindri 3–8 rida) tõttu raevu ning peajumal Marduk hülgas oma linna Babüloni. Selline teoloogiline motiiv, mille järgi jumal/jumalanna jätab maha oma linna, on väga muistne nähtus, mille juured on III eelkristlikus aastatuhandes. Esimesed näited sellest, et jumal hülgab oma linna, on teada juba III aastatuhande Sumerist. Linnajumala lahkumine linnast tähendas linna elanike jaoks reeglina suurt häda ja katastroofi. Seega kasutas Kyros antud juhu oma propagandistlikes huvides ära vana ja tuntud Mesopotaamia traditsiooni. Sest Kyrose silindri järgi on just tema „kutsutud jumal Marduki“ poolt Babüloni vana head korda ja õitsengut taastama, mille Nabonid enne seda peaaegu hävitada olid suutnud (H. Schaudig. Die Inschriften Nabonids von Babylon und Kyros' des Großen, lk. 555–556). Kyros II silinder on hea näide riiklikust propagandast Babüloonia annekteerimise õigustamiseks ning võimu usurpeerimisest esimeses megapolises ja n.-ö. maailma pealinnas. Kyros II poliitilised meetodid ei erinenud tegelikkuses eriti Uus-Assüüria suurvõimude Sennaheribi, Asarhaddoni või Aššurbanipali poliitikast, kes kasutasid Kyrosega sarnaseid meetmeid, et õigustada oma vallutussõdu ning mh. ka Babüloonia annekteerimist, kuulutades nagu Kyros II-gi vallutatud aladel välja religioosse „tolerantsuse“ (R. J. van der Spek. *Cyrus the Great, Exiles and Foreign Gods*, lk. 260).

¹⁷ Vt. nt. Kyrose silindrit – H. Schaudig. Die Inschriften Nabonids von Babylon und Kyros' des Großen.

100% Babüloonia ja Assüüria suurvürstide ambitsioonikat titulatuuri.¹⁸

Erinevalt Kyros II-st oli Dareios I¹⁹ igas mõttes usurpaator, kelle positsioon pärast võimuharumist oli esimestel aastatel väga habras. Kuna Dareios I ei kuulunud ilmselt isegi kuulsusrikkasse Teispiidide suguvõssa, millest põlvnesid Kyros II ja tema järglane kuningas Kambyses II (530–522), siis pidi Dareios I kõvasti rabelema selleks, et võim tema käest ära ei libiseks. Kuigi Dareios I oli nähtavasti Ahhemeniid ja ilmselt kõrget päritolu, on tema sugulus Kyros II-ga rohkem kui kahtlane. Samas üritas Dareios I oma tuntud propagandistlikus Behistuni raidkirjas pidevalt rõhutada, et Kyros II on Ahhemeniid ja ta ise on Kyrosegale suguluses, kuigi kaugel.²⁰ Dareios I sai kuningaks rasketel aegadel, mil paljud provintsid teda legitiimse valitsejana ei tunnistanud ja paljud impeeriumi alad talle mässates sõjalist vastupanu osutasid. Mäss lõppes aga Dareios I võidukäigu, mässuliste mahasuru-

mise ja impeeriumi alade tagasivallutamisega. Ka Dareios I soovis luua maailmimpeeriumi Kyroset eeskujul. Selle eesmärgiga võttis ka Dareios I kasutusele mitmed kuninglikud tiitlid, mida kasutasid nii Kyros II kui ka tema poeg Kambyses II ning mis enamasti pärinesid Assüüria-Babüloonia kultuuriruumist.

Niisiis tõstatab see artikkel mõningaid küsimusi kitsamalt seoses Dareios I titulatuuriga ning laiemalt Assüüria ja Babüloonia²¹ ideoloogiliste mõjutustega Ahhemeniidide kuninglikule titulatuurile.

Käesoleva artikli peaesmärk on selgitada välja Dareios I poolt Behistuni²² (ehk Bīsitūn) raidkirjas kasutatud kuninglike tiitlite päritolu ning leida nende vasted ja võimalik päritolu Mesopotaamia allikates alates 3. eelkristlikust aastatuhandest. Siinkirjutajad üritavad lisaks näidata, et nn. Urartu ja Meedia vahenduse teooria, kelle esindajateks on mitmed mainekad assürioloogid ja iranistid, nagu B. Kienast²³ ja R. Schmitt,²⁴ ei pruugi

¹⁸ H. Schaudig. Die Inschriften Nabonids von Babylon und Kyros' des Großen, Kyros-Zylinder, rida 20, lk. 552.

¹⁹ Vt. Dareios I ja Ahhemeniidide suguvõsa kohta M. W. Waters. Darius and Achaemenid line. – *Ancient History Bulletin*, 10, (1996), lk. 11–18; vt. ka B. Jacobs. Kyros, der große König, der Achämenide, lk. 635–633.

²⁰ Vt. lähemalt V. Sazonov. Behistuni raidkirja I tulp. – Eesti Akadeemilise Oriantaalseltsi aastaraamat 2011/2012, lk. 34; Behistuni raidkirja, read 1–6: „*Mina olen Daraiavauš (Darius), suurvürst, kuningate kuningas, Pärsia kuningas, maade kuningas, Hystaspese poeg, Arsamese poeg, Ahhemeniid. Nii räägib Daraiavauš, kuningas: „Mu isa (on) Hystaspes, Hystaspese isa oli (Arsames), Arsamese isa (oli) Ariaramnes. Ariaramnese isa (oli) Teispes, Teispese isa (oli) Ahamaniš (Ahhemen);* lk. 35, read 26–35: „*Kuningas Daraiavauš ütleb: „Nõnda on tehtud minu poolt pärast seda, kui ma sain kuningaks. Kyroset (Kyros II) poeg Kambyses meie suguvõsast oli siin kuningas...“* Huvitava kombel toob Kyros II oma silindris ära oma päritolu, mainimata Ahamaniši (Ahhemen), kellest Dareios I väitel pärines nende mõlema ühine suguvõsa ja kellest pärines Teispes, Kyroset II suguvõsa rajaja. Kyros II (Kuraš) nimetab oma silindris isa, kelleks oli Kambuzija (Kambyses I), kes oli Anšani linna kuningas, kelle isa oli omakorda Kuraš (Kyros I), kes oli samuti Anšani kuningas. Oma suguvõsa alustab Kyros II Teispesiga (Čišpiš) – H. Schaudig. Die Inschriften Nabonids von Babylon und Kyros' des Großen, lk. 552–553, read 20–21. Arvestades kõiki fakte, tundub et Teispes (Čišpiš) ja Ahamaniš (Ahhemen) polnud omavahel sugulased ning tegemist võis olla kahe erineva aadlisoost suguvõsaga, mis võisid teatud aegadel muidugi sõlmida dünastialisi abielusid, kuid ei pärinenud ühest esiisast. Olles isehakanud valitseja, soovis Dareios I väga näidata, et ta on Kyroset, impeeriumi rajaja sugulane ning selle eesmärgiga kirjutaski Dareios Behistuni raidkirjas, et Teispes oli tema vanavanavanaisa ning Teispesi isa oli Ahamaniš (Ahhemen), Ahhemeniidide suguvõsa legendaarne rajaja. Tegelikult tundub, et tegu on propaganda ning faktide võltsimisega Dareiose poolt. Kuna Dareios I tundis, et sellest ei piisa ja tema trooni asumisega tõusis peaaegu terve impeerium ta vastu üles ja hulk pretendente soovisid Kyroset trooni enda valdusse saada, abiellus Dareios kohe oma võimu ja positsiooni tugevdamise eesmärgil kuningas Kyroset II tütarde – printsess Atossa ja printsess Artystonega (Waters, „Darius and Achaemenid line“, lk. 18).

²¹ Selle kirjatöö autorid ei tegele muistse Egiptuse, Anatoolia, Urartu jm. mõjutusega Teispiidide-Ahhemeniidide kuninglusele, vaid keskenduvad Assüüria-Babüloonia mõjutusele, mis oli kahtlemata üks tugevamaid.

²² F. Grillot-Susini, C. Herrenschildt, F. Malbran-Labat. La version élamite de la trilingue de la Bīsitūn: une nouvelle Lecture. – *JA* 281 (1993), lk. 19–59; F. Malbran-Labat. La Version akkadienne de l'Inscription trilingue Dareios à Behistun. Rome, 1994.

²³ B. Kienast. Zur Herkunft der Achämenidischen Königstitulatur. – *Die Islamische Welt Zwischen Mittelalter und Neuzeit: Festschrift für Hans Robert Roemer zum 65. Geburtstag*, ed. by U. Haarmann, P. Bachmann, Beirut: In Kommission bei Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1979, lk. 363.

²⁴ R. Schmitt. Königtum im Alten Iran. – *Saeculum* 1977, nr. 28, lk. 386.

vastata tööle ning hoopis tõenäolisemaks võib osutuda Assüüria ja Babüloonia otseste mõjutuste võimalus pärslastele.

Xšāyaθiya – „kuningas“

Pärsiakeelne sõna *xšāyaθiya* tähendas vana-pärsia keeles „kuningat“ ning seda olulist kuninglikku tiitlit kasutasid kõik Teispiidide-Ahhemeniidide soost kuningad alates Kyros II-st.²⁵ Tegemist on kuningliku baas-tiitliga, millele sageli eelnesid või järgnesid erinevad komponendid, nagu nt. .... *vazrka* – „suur (kuningas)“, ... *Pārsā* „(kuningas) Pärsias“, ... *xšāyaθiyānām* „(kuningate) kuningas“. Neid tiitleid ja nende variatsioone kasutasid mitmed Ahhemeniidide valitsejad alates Dareios I-st kuni Ahhemeniidide impeeriumi languseni.

Sõna *xšāyaθiya* – „kuningas“, nagu ka sõna *xšaça* – „kuningriik“ – on indoeuroopa päritolu sõna. Ka pärsia keel kuulub teadupärast indoeuroopa keelte hulka.²⁶ Pole kahtlust, et vanapärsia tiitel *xšāyaθiya* on suguluses modernse pärsia tiitliga *šāh*, mis Iraanis oli kasutusel 1979. aastani, mil viimane Iraani šahh Mohammad Rezā Shāh Pahlavi kaotas võimu. Tiitel *šāh* on Ahhemeniidide tiitli *xšāyaθiya* otsene järglane, vahendatud läbi Kesk-Pärsia sõna *šāh*.²⁷ Nagu pakkus J. Gonda, võib tiitel *xšāyaθiya* olla Meedia päritolu.²⁸

Iranist R. Schmitt on oma artiklis „König-

tum im Alten Iran“ pakkunud välja samuti võimaliku Meedia päritolu.²⁹ Meedlased, kes nagu pärslasedki kuulusid iraani rahvaste hulka ja olid viimastele etniliselt, keeleliselt ja kultuuriliselt väga lähedased, võisid selle küll leiutada, kuid siinkirjutajate arvates pole olemas ühtegi kindlat argumenti väitmaks, et *xšāyaθiya* võiks olla Meedia päritolu sõna. Seega jääb sõna *xšāyaθiya* päritolu lahtiseks, kuigi tundub, et see võiks olla iraani sõna.

Mesopotaamias, mis asus Iraani aladest lääne pool ja millel olid tihedad kontaktid Iraani aladega juba vähemalt III eelkristlikust aastatuhandest (eelami-sumeri, eelami-akadi kontaktid jne.) alates, olid kasutuses teistsugused sõnad. Akadi keeles tähistati kuningat sõnaga *šarru(m)*.³⁰ Akadikeelne *šarru(m)* esines Mesopotaamias juba Vana-Akadi ajastul³¹ alates Sargoni valitsemisajast (2334–2279),³² kuid sumerikeelne sõna LUGAL (*kuningas*) on tunduvalt vanem ja on tuntud Varadünastilisest Sumerist, III eelkristliku aastatuhande I poolest.³³

Kyros II oma silindril ja Dareios I oma kolmkeelses „Behistuni raidkirjas“ kasutasid samuti korduvalt akadikeelset terminit *šarru(m)* tähendusega „kuningas“. ³⁴ Pole kahtlust, et akadikeelne *šarru(m)* või selle lühivorm *šar* olid Kyros II poolt otse Mesopotaamiast laenatud ning hiljem kasutas seda ka Dareios I. Võimalik, et just *šarru(m)* tõlgiti vanapärsia keelde otse akadi keelest ja seega poleks pärsiakeelne

²⁵ R. Schmitt. Die altpersische Inschriften der Achaimeniden. Editio minor mit deutscher Übersetzung. Wiesbaden: Reichert Verlag 2009, lk. 35–36 (CMA, CMb, CMc). Kuid kaks raidkirja – CMA ja CMc – võivad olla hilisemad lisanud Dareios I ajastust, nagu on oletanud Waters: M.W. Waters. Cyrus and the Achaemenids. – Iran, 42 (2004), lk. 94.

²⁶ Vt. nt. R. Schmitt. Tradition und Innovation. Zu indoiranischen Formeln und Fügungen im Atpersischen. – Mír Curad, Studies in honor of Calvert Watkins. ed. by J. Jasanoof, H. C. Melchert, L. Olivier. Innsbruck, 1998, lk. 638; vt. ka J. Gonda. Some Riddles Connected with Royal Titles in Ancient Iran. – Bulletin of the Iranian Culture Foundation 1969, nr. 1, lk. 37.

²⁷ R. Schmitt. Königtum im Alten Iran, lk. 384.

²⁸ J. Gonda. Some Riddles Connected with Royal Titles in Ancient Iran, lk. 37.

²⁹ Behistuni raidkirja kohta vt. rohkem R. Schmitt. Königtum im Alten Iran, lk. 386; R. Rollinger. Das Phantom des Medischen ‘Großreiches’ und die Behistun-Inschrift, lk. 11–29.

³⁰ RIMA 1, A.0.76.48 S.177, rida 3.

³¹ Vana-Akadi ajastut dateeritakse u. 2334–2154 e. Kr.

³² RIME 2, Sargon E2.1.1.1, rida 2.

³³ Kuninglik tiitel LUGAL „kuningas“ esineb Sumeri valitseja raidkirjades juba alates 2800/2700 e. Kr. – vt. nt. kuningas En-Mebaragesi raidkirju Kiši linnast – RIME 1 EN.ME-barage-si E1.7.22.2, read 1–2: „ME-bāra-si LUGAL [K]IŠ“ – (En)ME-barage-si, Kiši kuningas.

³⁴ H. Schaudig. Die Inschriften Nabonids von Babylon und Kyros’ des Großen, Kyros-Zylinder, read 20–21, lk. 552–553.

sõna *xšāyaθiya* mitte Meedia leiutis, vaid Pärsia kuningate tehtud otsetõlge akadi keelest vanapärsia keelde või siis eelamikeelse sõna *sunkuk* (kuningas) tõlge vanapärsia keelde, sest ka eelamikeelne tiitel *sunkuk* – „kuningas“ – oli kasutusel Loode-Iraanis (Eelam), mh. ka Dareios I „Behistuni raidkirja“ eelamikeelses versioonis. Näiteks „Behistuni raidkirja“ eelamikeelses versioonis kasutab Dareios I mh. enda suhtes eelamikeelset tiitlit *sunkuk sunkukipinna* – „kuningate kuningas“, akadikeelses versioonis aga *šar šarrī* – „kuningate kuningas“ ja vanapärsiakeelses versioonis *xšāyaθiya xšāyaθiyānām* – „kuningate kuningas“.³⁵

Xšāyaθiya vazrka

Xšāyaθiya vazrka tähendab vanapärsia keeles „suurkuningat“ ning seda tiitlit kasutas Dareios I oma *Behištuni*³⁶ raidkirjas kolmes keeles – vanapärsia, akadi ja eelami keeles. Akadi keeles on selle vasteks *šarru rabû*. Sumerikeelne vaste sellele on LUGAL GAL. Seda tiitlit on kasutanud väga mitmed valitsejad Babüloonia ja Assüürias (nt. Hammurapi, Aššuruballit I jne.), aga ka hetiiitide ja Urartu valitsejad. Nt. hetiiidi kuningas Telepinu (1620–1590) nimetas ennast *ta-ba-ar-na mTe-le-pi-nu* LUGAL GAL – „Tabarna“³⁷ Telepinu, suurkuningas“.³⁸

Mainitud tiitel oli väga levinud ka Lähis-Ida kultuuriruumis laiemalt (nt. Egiptuses ja

mujalgi), mh. kasutas seda ka Kyros II oma *silindri*³⁹ ning ka Dareios I jt. Pärsia kuningad. Uuriija R. Schmitt rõhutab, et Ahhemeniidide valitsejad õppisid selle tiitli kasutamist meedlastelt, kes omakorda laenasid selle Urartu kuningatelt (Urartu kuningad aga õppisid selle ilmselt assüürlastelt).⁴⁰

Kuid sellele nn. Urartu vahenduse teooriale pole tõestust ja vähemalt sama võimalik on see, et pärslased võtsid tiitli „suurkuningas“ (*šarru rabû*) üle otse Assüüriast ning mugandasid selle oma keelde. Kuna pärslased ja assüürlased omasid otsekontakte juba 9. saj. e. Kr., mis on ka tõestatud, ning pärsia hõimupealikud ja valitsejad maksid vahel Assüüria suurkuningatele tribuuti,⁴¹ siis on nn. *assüüria päriolu teoorial* isegi rohkem kaalu kui nn. Meedia-Urartu vahenduse teoorial.

Xšāyaθiya Pārsā

Xšāyaθiya Pārsā – see oli oluline kuninglik tiitel, mis vanapärsia keeles tähendas „kuningas Pärsias“ või „Pärsia kuningas“. Tegu oli geograafilise ja geopoliitilise alatooniga tiitliga, mis huvitaval moel esines Ahhemeniidide raidkirjades suhteliselt harva, lisaks Dareios I „Behistuni raidkirjale“ (*DB*) on seda tiitlit mainitud veel ühes väikeses Dareiose raidkirjas,⁴² mis sisuliselt kopeerib „Behistuni raidkirja“ algust. Lisaks on olemas veel kaks lakooni-

³⁵ F. H. Weissbach. Die Keilinschriften der Achämeniden. Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, in der Reihenfolge des Erscheinens der Vorderasiatischen Bibliothek 3. Stück, unveränderter fotomechanischer Nachdruck der Originalausgabe 1911, Zentral-Antiquariat der Deutschen Demokratischen Republik, Leipzig, 1968, lk. 8–9 (II. Darius I. Hystaspis a) Inschriften von Bisitûn, §§1, read 1–2); vt ka Avesta – Zoroastrian archive, Old Persian Texts, Darius, Behistun, Column 1, <<http://www.avesta.org/op/op.htm#db1>> 10.10.2015.

³⁶ R. Schmitt. The Bisitun Inscriptions of Darius the Great. Old Persian Text. School of Oriental and African Studies, London, 1991.

³⁷ Hetiidi kuningliku tiitli *tabarna* kohta vt. V. Sazonov. Tabarna/Labarna – imperiaalse idee refleksioon ühe hetiidi kuningliku tiitli näitel. – Tuna 2011, nr. 2, lk. 18–25.

³⁸ I. Hoffmann. Erlaß Telepinus. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1984, lk. 12–13, rida 1.

³⁹ H. Schaudig. Die Inschriften Nabonids von Babylon und Kyros' des Großen, Kyros-Zylinder, rida 20, lk. 552.

⁴⁰ R. Schmitt. Königtum im Alten Iran, lk. 386.

⁴¹ Vt. lähemalt arutelu viites nr. 8.

⁴² DBa.

⁴³ Need raidkirjad on kirjutatud kahele kullast plaadile, mis on leitud Hamadanist (muistne Meedia pealinn Ekbatana). Enamik teadlasi arvab grammatiliste iseärasuste tõttu siiski, et need raidkirjad ei ole autentsed, ja dateerib need Hilis-Ahhemeniidide ajastusse (M. A. Dandamaev. A Political History of the Achaemenid Empire, translated by W. J. Vogelsang, Brill, Leiden, 1989, lk. 8); vt ka R. Schmitt. Pseudo-Altperische Inschriften. Inschriftenfälschungen und moderne Nachbildungen in altpersischer Keilschrift. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2007, lk. 28).

list, kuid üsna kahtlase⁴³ päritoluga raidkirja Hamadanist, mis oletatavasti võisid kuuluda pärsia valitsejatele Arsamesele ja Ariaramnesele (*AmH, AsH*). Paraku aga on peaaegu võimatu leida selle tiitli algset mudelit, sest mainitud kombinatsioon (valitseja tähistus/nimetus + topograafiline nimetus) oli Lähis-Idas laialt levinud.⁴⁴ Esimesed tõendid niisuguse kombinatsiooni – *valitseja+toponüüm* – kasutamise kohta kuninglikus tituluuris Mesopotaamias on teada juba varadünastilisest Sumerist.⁴⁵

Oluline on siin mainida ka seda, et kui käsitleda *Behistuni raidkirja* tervikuna – selle kompositsiooni, struktuuri, ülesehitust ja raidkirjaga kaasnevat bareljeefi –, siis ilmnevad sellel väga tugevad assüüria kunstilised mõjutused.⁴⁶

Xšāyaθiya xšāyaθiyānām – „(kõikide) kuningate kuningas“

Universalistlikud ambitsioonid ja maailmaimpeeriumi loomise ideed tekkisid Mesopotaamias juba väga varakult ehk ajal, mil loodi esimesed tsentraliseeritud suurriigid – Akadi impeerium (2334–2154) ning Uri III dünastia (2112–2004) rajatud Uus-Sumeri suurriik. Akadlane Sargon (2334–2279 e. Kr.) rajas võimsa Akadi impeeriumi ning pärast Kiši linnriigi enda kontrolli alla saamist võttis kasutusele ka Kiši kuninga tiitli LUGAL KIŠ.⁴⁷ Lisaks vallutas Sargon ka terve Sumeri, Akadi, osa Eelamist jm. alad. Auahne usurpaator Sargon tõlkis sumerikeelse tiitli LUGAL KIŠ akadi keelde väga huvitaval

moel, nii et akadikeelne vaste *šar kiššatim* hakkas tähendama „universumi kuningat“. Sargoni esimesed järglased kuningatroonil, tema pojad Rimuš ja Man-ištūšu, kasutasid oma isa leiutatud tiitlit meelsasti.⁴⁸ Aligus pandi ideele „maailmaimpeeriumist“ ning see arenes järgnevatel ajastute jooksul ja eriti just Uus-Assüüria impeeriumi ajastul (900–600 e. Kr.) jõudsalt edasi. Sargoni ja tema järglaste tiitleid kasutati Assüürias ja Babüloonia isegi ligi 1500 aastat pärast Akadi impeeriumi hävingut. Näiteks tiitel „universumi kuningas“ (LUGAL KIŠ) oli väga populaarne ka Uus-Assüüria ajastul, mis omakorda sai eeskujuks Kyros II ja Dareios I jaoks. Mitmed Assüüria kuningad kasutasid ambitsioonikat tituluuri ja pärslased võtsid neist selles osas eeskju. Näiteks võib siin tuua Uus-Assüüria kuninga Asarhaddoni (680–669)⁴⁹ tituluuri katkendi ühest raidkirjast (*Esarhaddon* 2):

„šarru rabu, šarru dannu, šar kiššati, šar māt Aššur, šakanak Babil, šar mat šu-me-ri ù ak-kadi-i“ – „*Asarhaddon, suurkuningas, võimas kuningas, nelja ilmakaare kuningas, Assüüria kuningas, Babüloni asehaldur, Sumeri ja Akkadi kuningas.*“⁵⁰

Kyros II, kes valitses natuke üle sajandi hiljem kui Asarhaddon, kasutas peaaegu identset kuninglikku tituluuri:

„a-na-ku ¹ku-ra-áš lugal kiš-šat lugal gal lugal dan-nu lugal tin.tir^{ki} lugal kur šu-me-ri ù ak-kadi-i lugal kib-ra-a-ti er-bé-et-ti“⁵¹ – „*Mina olen Kyros, universumi kuningas, suurkuningas, võimas kuningas, Babüloni kuningas, Sumeri ja*

⁴⁴ A. Johandi. Mesopotamian Influences on the Old Persian Royal Ideology and Religion. The Example of Achaemenid Royal Inscriptions. – KVÜÖA toimetised 2012, nr. 16, lk. 170.

⁴⁵ Esimene teadaolev valitseja, kes kasutas seda kombinatsiooni „valitseja+toponüüm“, oli En-Meberagesi, I Kiši dünastia valitseja, kes valitses 28. saj. e. Kr. En-Mebaragesi nimetas ennast „Kiši kuningaks“ – LUGAL KIŠ (T. Maeda. „King of Kish“ in Pre-Sargonic Sumer. – Orient 1981, nr. 17, lk. 1–17).

⁴⁶ R. Head. Assyria at Bisitun and the Universal Kingship of Darius I of Persia. – Your Praise is Sweet. A Memorial Volume for Jeremy Black from Students, Colleagues and Friends. Ed. by H. D. Baker, E. Robson, G. Zólyomi, Griffith Institute, Oxford, 2010, lk. 117–124.

⁴⁷ Vt. nt. V. Sazonov. Die Königstitel und -epitheta in Assyrien, im Hethiterreich und in Nordsyrien (Ugarit, Emar, Karkemiš) in der mittelasyrischen Zeit. Strukturelle Gemeinsamkeiten, Unterschiede und gegenseitige Beeinflussung. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2010, lk. 107–108.

⁴⁸ I. Djakonov. Obščestvennyj i gosudarsrtnennyj stroj Drevnego Dvureč'ja. Šumer. Izdatel'stvo vostočnoj literatury, Moskva, 1959, lk. 222.

⁴⁹ Vt. nt. RINAP 4: Esarhaddon 1, Esarhaddon 10, Esarhaddon 12, Esarhaddon 43, Esarhaddon 133, etc.

⁵⁰ RINAP 4, Esarhaddon 2, i, read 1–4.

⁵¹ H. Schaudig. Die Inschriften Nabonids von Babylon und Kyros' des Großen, Kyros-Zylinder, rida 20, lk. 552.

Akadi kuningas, nelja ilmakaare kuningas...“

Kasutades Assüüria ja Babüloonia kuningate titulatuuri, soovis Kyros II näidata ennast Assüüria ja Babüloonia suurvalitsejate legitiimse järeltulijana, olla nendega võrdne, olla sama võimas ja edukas vallutaja kui nt Aššurbanipal, kes hävitas Eelami riigi võimsuse ning taasvallutas Babüloonia, või Babüloonia suurvallutaja Nebukadnetsar II (605–562 e. Kr.), Jeruusalemma vallutaja ja Uus-Babüloonia impeeriumi rajaja. Ajal, mil Babüloonia suurvallutaja ja suurvallutaja Nebukadnetsar II suri (562), oli Kyros II ilmselt juba täiskasvanud mees ning 559. või 558. a. e. Kr. ehk siis vaid 3–4 aastat pärast Nebukadnetsari surma tõusis Kyros II kuningaks Anšanis. Anšan asus samas piirkonnas, mida assüürlased kontrollisid veel Aššurbanipali ajal ehk 7. sajandi teisel poolel. Kyros õppis tõenäoliselt just assüürlastelt ja babüloomlastelt, kuidas teha propagandat ning kuidas riiki valitseda. Erilist sidet nägi Kyros II just Uus-Assüüria impeeriumi suurvallutaja Aššurbanipaliga,⁵² keda Kyros II isegi mainib oma silindril kui oma eelkäijat, kelle raidkirja ta ehitustööde käigus oli leidnud:

„43. [ú-ra-at-ti x x x š]i-ṭi-ir (Rasur) šu-mu šá¹an. šár-dù-ibila lugal a-lik mah-ri-[ia šá qer-ba-šu ap-pa-a]-sa!⁵³ – „...Ma nägin selle keskel Aššurbanipali, mulle eelnenud kuningat, raidkirja.“⁵⁴

Tähelepanuväärne on asjaolu, et muistseid Mesopotaamia universalistlikke tiitleid, nagu „nelja ilmakaare kuningas“⁵⁵ või „universumi kuningas“, mida kasutas Kyros II, Dareios I ise kunagi ei kasutanud. Mis võis olla selle põhjuseks? Sellele küsimusele on nii väheste algandmete ja nappide allikate põhjal väga keeruline vastata. Siiski oletavad siinkirjutaja-

jad, et Dareiose loobumine nendest tiitlitest polnud sugugi juhuslik. On võimalik, et tegetmist oli mingi olulise muudatusega kuningavõimu traditsioonides Dareios I valitsemisajal. Oluline on silmas pidada ka asjaolu, et Kyros II oli pigem „Mesopotaamia valitseja“, sest ta käitus paljuski nagu Assüüria või Babüloonia valitseja – vähemalt kui uskuda Kyrose enda silindrit, mis oli koostatud Assüüria ja Babüloonia kuningate traditsioonis. Ka Kyros II titulatuur ning kogu silindris kasutatud sõnastus ja retoorika olid samad mis Babüloonia või Assüüria kuningate raidkirjades. Isegi silindrikujuline raidkiri, mille Kyros II koostada lasi, oli tehtud Mesopotaamia tavade järgi, sest mitmed Mesopotaamia valitsejad koostasid silindrikujulisi raidkirju akadi keeles (nt. Nebukadnetsar II jne.). Dareios I võis olla ilmselt rohkem orienteeritud Pärsiale, Meediale ja Eelamile ehk siis impeeriumi idapoolsetele aladele. Võimalik, et just sellest tuleneb ka erinevus titulatuuri kasutamises, kuigi Kyros II ja näiteks ka kuningas Šamaš-šum-ukin (668–648 e. Kr.), Asarhaddoni poeg ja Aššurbanipali vend, kasutas seda tiitlit mõnevõrra modifitseeritud kujul *šar kál šarrāni* – „kõikide kuningate kuningas“.⁵⁶

Tundub, et Pärsia kuningad, kes alates Dareios I-st selle tiitli kasutusele võtsid, laenasid selle Mesopotaamia kultuuriruumist. Dareios I kasutas tiitlit „kuningate kuningas“ oma *Behištuni raidkirjas* kolmes keeles – akadi, eelami ja vana-pärsia.⁵⁷ See tiitel osutus niivõrd populaarseks, et seda kasutasid pärast Aleksander Suure vallutusi ka mitmed hellenistlikud valitsejad – ühe näitena võib siin mainida võimast Pontose kuningat Mithridates VI (132–63 e. Kr.), kes samuti

⁵² Vt. Aššurbanipali kohta nt. A. C. Piepkorn. Historical Prism Inscriptions of Ashurbanipal I: Editions E, B1-5, D and K. – The Oriental Institute of the University of Chicago, Assyriological Studies, No. 5, The University of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1933; J. Novotny. Selected Royal Inscriptions of Assurbanipal, State Archives of Assyria Cuneiform Texts, Volume X, The Neo-Assyrian Text Corpus Project. Eisenbrauns, Winona Lake, 2014.

⁵³ H. Schaudig. Die Inschriften Nabonids von Babylon und Kyros' des Großen, Kyros-Zylinder, rida 43, lk. 554.

⁵⁴ Vt. I. Finkel. The Cyrus Cylinder: The Babylonian Perspective, The Cyrus Cylinder. The King of Persia's Proclamation from Ancient Babylon. Ed. by I. Finkel, I. B. Tauris. London, 2013, lk. 4–34.

⁵⁵ Vt. lähemalt: T. Maeda. „King of the Four Regions“ in the Dynasty of Akkade. – Orient 1984, nr. 20, lk. 67–82.

⁵⁶ Samas, lk. 26.

⁵⁷ R. Schmitt. Die altpersische Inschriften der Achaimeniden, Inschriften von Dareios I, Bistün, §1, C; J. Wiesehöfer. Das Antike Persien. Von 550 v. Chr. bis 650 n. Chr., Patmos Verlag GmH&Co. KG, Albatros, Düsseldorf, 2005, lk. 53–54.

nimetas ennast „kuningate kuningaks“.⁵⁸ Mitmed hilisemad Iraani kuningad – Partia ja seejärel Sassaniidide valitsejad (224–651 p. Kr.) kasutasid samuti analoogset tiitlit *šāhān šāh Ērān ud Anērān* – „kõikide Iraani ja mitte-Iraani kuningate kuningas“.⁵⁹

Viimast korda esines see tiitel alles hiljuti Iraani lähiajaloo, kui seda kasutas viimane Iraani šahh Mohammad Rezā Shāh Pahlavi (1941–1979) kuni 1979. aastani, mil islamirevolutsioon tegi lõpu monarhiale Iraanis. Nagu õigesti märkis R. Schmitt, on uuspärsiakeelne tiitel *šāhanšāh Ahhemeniidide ametliku tiitli xšāyaθiya xšāyaθiyānām* otsene järeltulija.⁶⁰

Xšāyaθiya dahyūnām

Kyros II ja Kambyses II kasutasid sageli üheskoos veel selliseid tiitleid nagu *šar bābili* ja *šar mātāti* – „Babüloni kuningas“ ja „kõikide maade kuningas“.⁶¹ Esimese tiitliga on kõik selge – see oli laenatud otse Babülooniast ning erilist huvi see meile ei paku, sest see pole ka universalistlik tiitel. Huvi pakub hoopis tiitel *šar mātāti*, mis akadi keeles tähendab „kõikide maade kuningas“ ja mille vasteks vana-pärsia keeles oli *xšayaviya dahyūnām*.⁶² Tiitlil *šar mātāti* oli olemas ka teine variatsioon – *bēl mātāti* – „kõikide maade isand“.⁶³ Näiteks Pärsia kuningas Kambyses II (530–522), Kyros II

poeg ja järglane, kasutas seda tiitlit oma isa kohta veel siis, kui ta ise (Kambyses) oli Babüloni kuningas (pärast Babüloni vallutamist Kyros II poolt) ja tema isa Kyros II oli veel elus⁶⁴ ja valitses tervet Pärsiat:

(Camb. 36:9–11): „ITI *ajjāru* DU.9 KÁM MU.1.KÁM/ *kám-bu-zi-ia šār bābili*(E)^{ki} / *mār*(A) ^m*ku-ra-ás šār mātāti* (KUR.KUR)⁶⁵ – *ajjāru kuu 9 päev, Kambužija esimene valitsemisaasta, Babüloni kuningas, Kyrose, kõikide maade kuninga poeg.*“

Darius I esines oma raidkirjades sageli tiitliga *xšayaviya dahyūnām* – „kõikide maade kuningas“.⁶⁶

See tiitel on väga arhailine ning ulatub oma juurtega taas III eelkristliku aastatuhande Mesopotaamiasse. III eelkristlikul aastatuhandel esines mitmetes tekstides sumerlaste ja akadlaste peajumal Enlil tihti koos sumerikeelse tiitliga *lugal-kur-kur-ra* või EN.KUR. KUR^{hia} – „kõikide maade kuningas/isand“⁶⁷ ning hiljem akadi keeles ka kui *bēl mātāti* – „maade isand“. See *bēl mātāti* sai hiljem Babüloonia peajumala Marduki üheks olulisemaks epiteediks. Akadikeelses propagandistlikus „Tukultī-Ninurta eeposes“⁶⁸ on jumal Enlili nimetatud kui *bēl mātāti* – „kõikide maade isand“.⁶⁹ See tiitel oli hiljem kasutusel ka mõnede valitsejate suhtes – nt. kasutasid seda Assüüria kuningas Asarhaddon⁷⁰ ja mitmed

⁵⁸ A. Ivančik, S. Toxtas'ev. Carica Dinamija i Tanais. – VDI 2009, nr. 3, lk. 96.

⁵⁹ P. Huysse. Die sasanidische Königstitulatur: Eine Gegenüberstellung der Quellen. – *Ērān und Anērān. Studien zu den Beziehungen zwischen dem Sasanidenreich und der Mittelmeerwelt. Beiträge des Internationalen Colloquiums in Eutin, 8-9 Juni 2000*, (eds.) J. Wiesehöfer, P. Huysse, (Orient et Occidens 13), Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 2006, lk. 182, 183, 184 etc.; *Šāhān šāh Ērān ud Anērān* oli kreeka keeles kirjutatud kui *βασιλευδ βασιλέων Αριανών και Αναριανών* (J. Wiesehöfer. Das antike Persien. Von 550 v. Chr. bis 650 n. Chr. Artemis & Winkler, München u. a., 1994, lk. 220); vt. ka E. Yarshater. Were the Sasanians Heirs to the Achaemenids? – *La Persia nel Medioevo. Atti del Convegno di Roma, 31 marzo-5 aprile 1970*, Roma, 1971, lk. 517–531.

⁶⁰ R. Schmitt. Königstum im Alten Iran, lk. 384.

⁶¹ J. Peat. Cyrus „King of Land“, Cambyses „King of Babylon“, the Disputed Co-Regency. – JCS 1989, nr. 41/2, lk. 200.

⁶² Vt. nt. raidkirja DB 1, c.

⁶³ Kasutati jumal Marduki kohta Babülooniast.

⁶⁴ J. Peat. Cyrus „King of Land“, Cambyses „King of Babylon“, the Disputed Co-Regency, lk. 203.

⁶⁵ *Ibid.*, 200.

⁶⁶ R. Schmitt. Die altpersische Inschriften der Achaimeniden, 37. DB 1, E.

⁶⁷ RIME 1 En-metena 1 E1.9.5.1, read 1–2.

⁶⁸ Vt. lähemalt eepose kohta V. Sazonov. Kuningas Tukultī-Ninurta I. Tema eepos, kuninglik ideoloogia ja propaganda. – Eesti Akadeemilise Oriantaalseltsi aastaraamat, 2013, lk. 34–51.

⁶⁹ P. B. Machinist. Literature as Politics. The Tukulti-Ninurta Epic and Bible. – *Catholic Biblical Quarterly* 1976, nr. 38, lk. 465, rida17.

⁷⁰ M.-J. Seux. *Épithètes royales akkadiennes et sumériennes. Ouvrage publié avec le concours du Centre National de la Recherche Scientifique, Letouzey et Ané, Paris, 1967*, lk. 56.

Urartu kuningad, nagu näiteks Sarduri II nimetati kui LUGÁL.KUR.KUR^{MEŠ} – „kõikide maade kuningas“.⁷¹

Assüüria-Babüloonia kultuuriruumidest laenatuna kolis tiitel Dareios I ametlikku titulatuuri ja muutus populaarseks ka Pärsias. *Naqsh-i Rūstāmi* (DNa) raidkirjas kasutas kuningas Dareios I erinevaid tiitleid, mida mh. polnud kunagi kasutanud oma Behistuni raidkirjas ja need olid: *xšāyaōiya dahyūānām vispazanānām* – „kõikide maade kuningas koos kõikide hõimudega“,⁷² ja *xšāyaōiya ahyāyā būmiyā vazrkāyā dūrai api* – „kuningas sellel suurel maal ja kaugel“.⁷³

Ka need tiitlid on universalistlikud ning kuigi Dareios I võttis need pärsia keeles esimesena kasutusele, ei olnud need sugugi uued, vaid oma algvormilt pärit ilmselt Mesopotaamiast. Kui võrrelda neid nt. Kesk- ja Uus-Assüüria ajastu kuninglike tiitlite ja epiteetidega, siis leiab palju ühiseid jooni. Näiteks Kesk-Assüüria impeeriumi kõige võimsam valitseja Tukultī-Ninurta I kasutas järgmist universalistlikku tiitlit: *šar kullat mātāt Nairi*, „kõikide Nairi maade kuningas“.⁷⁴ Uus-Assüüria kuningas Salmanassar III⁷⁵, kes muu hulgas sõdis Meedia ja Parsua vastu (tulevase Pärsia impeeriumi tuumikaladel) ning kellel oli kokkupuuteid pärslastega 9. sajandil e. Kr, kasutas analoogset tiitlit „kõikide maade valitseja“ – *murteḏḏū kališ mātāti*.⁷⁶

Nagu näha, olid mitmed Pärsia kuninglikud

tiitlid (eriti just universalistlikud, mida kasutas Dareios I ja ka tema järglased), nagu nt. *xšāyaōiya dahyūānām vispazanānām* – „kõikide maade kuningas koos kõikide hõimudega“⁷⁷ – või *xšāyaōiya ahyāyā būmiyā vazrkāyā dūrai api* – „kuningas sellel suurel maal jakauget“⁷⁸ laenatud Mesopotaamia kultuuriruumist, Assüüria või Babüloonia kuningatelt, kes kasutasid väga sarnaseid või lausa identseid tiitleid.

Mida võime siis kokkuvõtvalt järeldada?

Analüüsidest läbi kogu olemasoleva ja kättesaadava materjali (kuninglikud raidkirjad, annaalid, kroonikad jne.), võib järeldada, et kuigi Dareios I kuninglik titulatuur erines mitme aspekti poolest Pärsia impeeriumi rajaja Kyros II ja tema poja ja järglase Kambyses II titulatuurist, on nende titulatuuris siiski väga paljusarnaseid jooni ning ühendavaks asjaoluks on kas või see, et nii Kyros II, Kambyses II kui ka Dareios I ametlik titulatuur pärines enamasti Mesopotaamiast.

Seega on Assüüria-Babüloonia mõjutused Dareios I titulatuurile ilmselged ja väga tugevad. Pärsia kuningate eeskujudeks olid valitsemisviisis, ideoloogias mitmed Uus-Assüüria (Sargon II, Asarhaddon, Aššurbanipal), aga ka Uus-Babüloonia (Nabopalassar, Nebukadnetšar II, Nabonid)⁷⁹ kuningad. Samas ei tohi muidugi unustada ega vähendada Eelami ja Iraani

⁷¹ G. Melikišvili. Novaja urartskaja nadpis 'iz iranskogo Azerbajdzana. – VDI 1960, nr. 3, lk. 5, rida 10.

⁷² R. Schmitt. Die altpersische Inschriften der Achaimeniden, 101, DNa, §2, D.

⁷³ Samas, lk. 101, DNa, §2, E.

⁷⁴ RIMA 1 A.78.5, read 8–9, lk. 244; V. Sazonov. Behistuni raidkirja I tulp. – Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi aastaraamat 2011/2012, lk. 270.

⁷⁵ Vt. nt. Sh. Yamada. The Construction of the Assyrian Empire. A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859–824 BC) relating to His Campaigns to the West, Brill. Leiden-Boston-Köln, 2000.

⁷⁶ RIMA 3, Shalmaneser III A.01.102.1, rida 2, lk. 7.

⁷⁷ R. Schmitt. Die altpersische Inschriften der Achaimeniden, 101, DNa, §2, D.

⁷⁸ Samas, lk. 101, DNa, §2, E.

⁷⁹ R. Da Riva. The Nebuchadnezzar twin inscriptions of Brisa (Wadi esh-Sharbin, Lebanon): transliteration and translation. – BAAL 2008, nr. 12, lk. 161–188; R. Da Riva. The Nebuchadnezzar rock inscription at Nahr el-Kalb. – Le Site de Nahr el-Kalb. BAAL HS 5, ed. by A.-M. Afeiche, Ministry of Culture, Beirut, 2009, lk. 255–301; R. Da Riva. A lion in the cedar forest. International politics and pictorial selfrepresentations of Nebuchadnezzar II (605–562 BCE). – Studies on War in the Ancient Near East. Collected Essays on Military History, ed. By in J. Vidal, AOAT 372, (Ugarit Verlag, Münster, 2010), lk. 165–192; R. Da Riva. The Twin Inscriptions of Nebuchadnezzar at Brisa (Wadi esh-Sharbin, Lebanon): A Historical and Philological Study, AfO Beiheft 32. Berger und Söhne, Horn, 2012; R. Da Riva. The Inscriptions of Nabopolassar, Amēl-Marduk and Neriglissar, Studies in Ancient Near Eastern Records 3, Boston-Berlin: Walter de Gruyter Inc., 2013.

enda kohalikke mõjutusi Teispiidide-Ahhemeeniidide kultuuriruumile, mis olid ilmselt suured, kuid tundub, et kuninglikule titulatuurile need siiski olulist otsest mõju ei avaldanud. Näiteks ei ole Eelami mõjutused Dareiose titulatuuris üldse eristatavad. Iraani mõjutused on olemas küll selgemal kujul, kuid mitme tiitli puhul ei ole võimalik öelda, kas need on iraanlaste endi leiutus või on tegu Mesopotaamiast laenatud ja iraaani keeltesse (meedia ja vanapärsia keelde) tõlgitud tiitlitega.

Traditsiooniline arvamus, mida esindavad mitmed mainekad uurijad, nagu B. Kienast või R. Schmitt ja mõned teisedki, on, et Assüüria-Babüloonia mõjutused pärsia kuninglikule ideoloogiale olid võimalikud vaid Urartu või Meedia vahendusel. See arvamus tundub siinkirjutajatele tugevasti üle paisutatuna ning hoopis tõenäolisemana tundub variant, et pärslased ja meedlased said neid mõjutusi otse Assüüria-Babüloonia regioonist, kuna juba alates vähemalt 9. saj. e. Kr. on andmeid iraaani-assüüria otseste kontaktide kohta ning 9.–7. saj. e. Kr. maksid mitmed Meedia ja Pärsia (*Parsua*) valitsejad tribuuti Assüüria suurvõimkondadele, olles kas nende vasallid või siis nende otseses alluvuses.

Et meil siiski pole kindlaid andmeid selle kohta, mis teid pidi võisid Pärsiasse jõuda Assüüria ja Babüloonia mõjutused, siis Urartu vahenduse hüpoteesi päriselt välis-tada ei saa.

Lühendid

Avesta = Zoroastrian archive, Old Persian Texts, Ariaramnes, Hamadan (AmH), <http://www.avesta.org/op/op.htm#db1> – last visited 5.5.2015.

AOAT = Alter Orient und Altes Testament, Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des Alten Orients und des Alten Testaments. Kevelaer/Neukirchen/Vluyn/Münster, 1969ff.

DB = Darius I Bisitūn Inscription.

JCS = Journal of Cuneiform Studies. New Haven, Baltimore, 1947 jj.

RIMA 1 = Grayson, A. K. Assyrian Rulers

of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC). The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods volume 1, Toronto/Buffalo/London: University of Toronto Press 2002.

RIMA 2 = Grayson, A. K. Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114–859b BC) The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, volume 2, Toronto/Buffalo/London: University of Toronto Press 1991.

RIMA 3 = Grayson, A. K. Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858–745 BC). The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, volume 3, Toronto/ Buffalo/London: University of Toronto Press 2002.

RIME 1 = Frayne, D., 2008. Presargonic Period. The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods volume 1, Toronto/ Buffalo/London: University of Toronto Press.

RIME 2 = Frayne, D., 1993. Sargonic and Gutian Periods (2334–2113 BC). The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods. volume 2, Toronto/ Buffalo/ London: University of Toronto Press.

RINAP 4 = Leichty, E., The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680–669 BC). (= Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 4) Winona Lake, Ind.: Eisenbrauns 2011.

VDI = Vestnik Drevnej Istorii.

Artikkel on valminud grantide ETF 8993, ETF 8669 ja PUT500 toetusel.

Vladimir Sazonov

(1979), PhD, orientalistika vanemteadur, Tartu Ülikool, orientalistika keskus, Tartu Ülikool, Jakobi 2-119, Tartu vladimir.sazonov@ut.ee

Andres Johandi

(1983), MA (2012), Tartu Ülikooli usuteaduskonna doktorant